

Het leven kan alleen achterwaarts begrepen worden, maar het moet voorwaarts worden geleefd. (Sören Kierkegaard, trans. z.j.)

Een andere blik op reflectie

AUTEUR: ELLEN VAN DER AART

Wie je als persoon bent, doet er toe in de lesomgeving

Docentschap draait voor mij om de dialoog met de leerling, andere perspectieven leren kennen, een verbinding creëren. Ik heb ervaren dat meer inzicht in jezelf als docent ertoe kan bijdragen dat de leerling beter weet waarvoor hij bij jou terecht kan. Daarom wil ik het hebben over dit inzicht in jezelf als docent. En over hoe we daadwerkelijk tot nieuwe inzichten in onszelf kunnen komen. Ik heb het over zelfreflectie.

Als kunsteducator en beeldend kunstenaar wil ik de manier waarop we reflecteren tegen het licht houden. Waarom? Ik ben ervan overtuigd dat we via de kunsten meer ruimte creëren om tot nieuwe inzichten te komen.

Het gaat er voor de klas niet alleen om wát je vertelt, maar ook hoe je het vertelt en waarom. Docentschap zie ik als een mix van vak kennis en persoonlijke connectie. Mijn gedachten hierover worden bevestigd in een artikel van Geert Kelchtermans, hoofd Centrum Onderwijs vernieuwing Katholieke Universiteit Leuven. Hij stelt dat het leraarschap geen neutrale aangelegenheid is (Kelchtermans, 2012, p. 9). Leraren dragen vanuit vakmanschap en eigenheid bij aan de algehele educatieve ontwikkeling van de leerling, aldus Kelchtermans. Eigenheid kan op vele manieren worden bekeken. Bezien vanuit de sociologie (Brinkgreve, 2011) omschrijf ik eigenheid als dat wat zichtbaar is in alles wat we laten zien aan anderen. Een altijd aanwezige kern, die in dialoog met anderen in meer of mindere mate naar voren kan komen. Wanneer we ons als docent willen (blijven) ontwikkelen is een focus op de eigenheid legitiem en relevant.

Reflecteren op het eigen handelen is één van de zeven competenties van de leraar (Stichting Beroepskwaliteit Leraren, 2016). Het behoeft geen verdediging dat reflecteren belangrijk is. Docenten zijn bij uitstek reflectieve professionals, zij zien in de lespraktijk het effect van het eigen handelen en geven vanuit die interactie vorm aan het eigen handelen. Maar reflectiemethodieken worden door docenten niet altijd omarmd omdat zij twijfelen aan de meerwaarde van de uitkomsten, zo blijkt uit een publicatie (2000, p. 3) van Neil Haigh, Director Teaching and Learning - Waikato University.

Het doel van zelfreflectie is om tot nieuwe inzichten te komen, om zo ons toekomstig handelen te bepalen. In het onderwijs wordt de reflectiemethodiek van emeritus hoogleraar onderwijskunde Fred Korthagen veel ingezet. Hij omschrijft reflecteren als een manier om te leren van opgedane ervaringen, nieuwe inzichten te ontdekken en te komen tot effectiever gedrag. Korthagen spreekt van reflecteren wanneer iemand: 'probeert een ervaring, probleem of bestaande kennis te structureren of te herstructureren' (Korthagen & Nuijten, 2019, p. 26).

Kijken we wel verder dan onze neus lang is?

Het (her)structureren – het ordenen en samenbrengen van data - is in de uitleg van Korthagen een bewust, talig en volledig mentaal proces. Dat verbaast mij. Het doel van reflecteren is om tot nieuwe inzichten te komen. Maar wanneer we uitgaan van reeds beschikbare data en we koppelen hieraan eigen interpretatie en ordening van die data in een volledig mentaal proces, worden we dan voldoende uitgenodigd om tot nieuwe inzichten te komen? Inzichten die ook buiten onze eigen denkkaders reiken? Volgens mij niet!

In het mentale, talige reflectieproces klampen we ons vast aan vertrouwd terrein, aan wat we al weten en kennen. En juist dat beperkt de mogelijkheden die we voor onszelf kunnen zien.

Dus zet die gedachtestroom even stop

André Kukla, professor psychologie en filosofie, beschrijft voor mij treffend de valkuil van het mentale proces: 'Het denken versluiert meer, waarschijnlijk heel veel meer, dan het ontsluit' (Kukla, 2007, p. 53). Arbeidspsycholoog Tom Luken duidt het bewuste, talige denken als: 'een machtig maar overmoedig instrument' (Luken, 2015, p. 8). Het reflectieproces als puur mentale bezigheid loopt het risico uit te monden in een stortvloed aan gedachten. Zijn advies is om andere functies dan talig denken te stimuleren,

ruimte biedend aan: 'processen en inhoud die niet aan bod komen zolang het reflectieproces op actieve, bewuste wijze gestuurd wordt' (Luken, 2015, p. 10).

Als kunsteducator voel ik: 'we moeten ons begeven in het domein van de kunsten!' Kunst verruimt ons blikveld, het doorbreekt precies dat bewuste, mentale proces.

Ook onderwijskundige Gert Biesta (2017) benoemt in kunst de potentie om ons contact met de wereld te verdiepen, voorbij onze eigen gedachten. Ik zie binnen het reflectieproces een uitgelezen kans voor de kunsten. Laat ik beginnen met het meest essentiële, we moeten ruimte creëren om écht tot nieuwe inzichten te komen. Dat betekent dat - zoals Luken ook aangeeft - de actieve, bewuste manier waarop het reflectieproces wordt aangestuurd moet worden onderbroken.

Biesta beschrijft hoe kunst deze onderbreking tot stand kan brengen. Kunst als werk van het hoofd, hart en handen (2017, p. 83). Als denken afstand creëert (afstand tot het andere omdat we enkel vanuit onze eigen gedachten ergens over kunnen denken), dan is het domein van het hart de plek van waaruit we verbinding met het andere aan kunnen gaan. In het proces van het ervaren en maken van kunst brengen onze handen ons in contact met het andere, het laat ons aftasten. En al kan ons denken nog zo snel gaan, onze handen dicteren het tempo waarin we werken, ons hart laat ons voelen waarmee we ons willen verbinden. Zo bieden hart en handen ruimte aan processen en inhoud die anders niet aan bod gekomen waren.

We mogen méér aftasten, voelen en ervaren.

Wanneer we zelf een kunstwerk maken brengt het fysieke handelen ons in het moment, in het nu. Biesta omschrijft dit moment als: 'de dialoog met het werkelijke' (2017, p. 81). Kunst laat ons ervaren en dat heeft tijd nodig. Hierin kan ook de artistieke zoektocht de benodigde weerstand bieden, om zo in te breken op het actieve, bewuste reflectieproces. Specifiek deze vertraging en de focus op het nu helpt om te kunnen zien wat niet direct waarneembaar is.

Kunst is reflectie, dat is toch allang bekend?

Jazeker, de methodiek Art Based Learning (Lutters, 2020) zet het aanschouwen van kunst in als manier om over jezelf te leren van kunst. Ook kunstfilosoof Thijs Lijster erkent de kracht van kunst als reflectiemiddel: 'Een ieder die kunst aanschouwt, plaatst zich daarmee virtueel en tijdelijk buiten het geheel, in een positie van waaruit men dat geheel kan verbeelden of erop kan reflecteren' (Lijster, 2020, p. 14). Toch is er een verschil met wat ik hierboven beschrijf.

In tegenstelling tot Art Based Learning (het verkrijgen van inzichten via het werk van een ander) en de zienswijze van Lijster, pleit ik ervoor om in het reflectieproces juist zelf een werk te maken. Waarom? Omdat een eigen kunstwerk over jezelf gaat, het eigen handelen. Niet alleen is er een tastbaar maakproces en creëert het maken van een kunstwerk eigenaarschap en herkenning (het is het eigen werk, door de maker vervaardigd, het vertelt iets over de maker). Eenmaal gemaakt vormt het werk een laagdrempelig praatstuk, vanwaaruit vrij met anderen over verworven inzichten kan worden gesproken.

Een artistiek werk vertelt bij uitstek iets over de maker

Dat geldt in het bijzonder voor zelfportretten in de beeldende kunst; artistieke werken, vastgelegd op een drager, die expliciet voor de maker de intentie hebben zichzelf te tonen in het werk. Philip Akkermans, Maria Lassnig, Rosemin Hendriks, Jasper Krabbé er zijn voorbeelden te over van beeldend kunstenaars die via zelfportretten de toeschouwer een blik geven in hun binnenwereld. Het telkens jezelf vastleggen intrigeert mij. Wat brengt dit de maker?

Beeldend kunstenaar Maria Lassnig vertelt over haar zelfportretten in het boek Ways of Being: 'Je schildert zoals je bent. Ben je verfijnd, dan schilder je verfijnd, ben je simpel dan schilder je simpel' (Lassnig, 2019, p. 17). Het artistieke werk toont daarmee niet enkel een weergave van een situatie of subject, maar toont

bovenal (een deel van) de maker. Beeldend kunstenaar Jasper Krabbé omschrijft zijn zelfportretten als een mengeling van persoonlijke aspecten en een algemene context. Hij beaamt volmondig in het boek '100 Zelfportretten' dat het maken van zelfportretten hem steeds nieuwe bevindingen oplevert in zichzelf (Krabbé, 2007, p. 23).

Maak een artistiek werk en het brengt je vanzelf inzicht in jouw eigenheid als docent? Nee, dat is niet hoe het werkt!

Want, in het talige reflectieproces alsook in Art Based Learning geven vragen richting aan het proces van zelfreflectie. Het startpunt van Art Based Learning is het aan jezelf stellen van een relevante vraag: een vraag die er toe doet (Lutters, p. 67). Wanneer we als docent via zelfreflectie meer inzicht in de eigenheid willen verkrijgen, als onderdeel van het (blijven) ontwikkelen van docentenbekwaamheid, dan is die startvraag dus gericht op het docentschap.

De relevante vraag is het vertrekpunt in reflectie

In Art Based Learning wordt, om een creatief proces de ruimte te geven, daarna de relevante vraag geparkeerd (Lutters, 2020, p. 74). Of zoals omschreven in het gedachtengoed van Biesta (2017); het mentale proces onderbreken door onze handen het tempo te laten dicteren en ons hart ruimte geven te voelen. Tijdens het proces van creatie geven we onszelf zo gelegenheid nieuwe perspectieven te verkennen. En juist omdat het materiaal waarmee we werken ook een stem heeft en het maakproces ons actieve, bewuste reflecteren onderbreekt, komt er ruimte voor nieuwe inzichten.

Nog even terug naar de reflectiemethodiek van Korthagen. Die start altijd met een betekenisvolle ervaring. Het maken van een kunstwerk is zo'n ervaring die inspeelt op het gevoel. Door via kunst deze ervaring te creëren (of: via kunst terug te blikken op een opgedane ervaring in de lespraktijk) gaat de maker van hoofd naar hart & handen. Het artistiek werk vormt – eenmaal gemaakt – de logische aanzet om terug te keren naar het hoofd, de fase van bewustwording (Korthagen, 2019, p. 17). In Art Based Learning wordt deze terugkeer naar het talige proces 'storytelling' genoemd, de verworven inzichten mogen verteld worden (Lutters, 2020, p. 87).

Dus wanneer we het 'reflecteren op het eigen handelen' omarmen als kerncompetentie van de docent, laten we er dan naar streven dat het reflectieproces écht nieuwe inzichten brengt. Dan kunnen we in dit proces niet volstaan met het structureren van bestaande kennis (data). Dan is het tijd het vertrouwde, mentale reflectieproces te doorbreken, het maken van kunst daarin een plek te geven en zo te reflecteren met hoofd, hart én handen.

Noot voor de lezer: Waar in dit document de term leraar of docent genoemd wordt, is er geen intentie daaraan een gender te verbinden en mag dit ook gelezen worden als leerkracht of onderwijzer.

Bibliografie

Biesta, G. (2017). *Door kunst onderwezen willen worden*. ArtEZ Press.

Brinkgreve, C. (2011). *De ogen van de ander* (3e druk). Amsterdam: Uitgeverij Augustus.

Haigh, N. (2000). *Teaching teachers about reflection and ways of reflecting*. New Zealand: Waikato journal of education.

Kelchtermans, G. (2012). *De leraar als (on)eigentijdse professional. Notitie in opdracht van de Nederlandse onderwijsraad*. Opgevraagd op 05.03.2021 van https://www.researchgate.net/publication/278036615_De_leraar_als_oneigentijdse_professional_Reflecties_over_de_moderne_professionaliteit_van_leerkrachten

Kierkegaard, S. (z.j.). *Quote, vertaald vanuit het Deens*. Opgevraagd op 15.03.2021 van https://nl.wikiquote.org/wiki/S%C3%B8ren_Kierkegaard

Korthagen, F. & Nuijten, E. (2019). *De kracht van reflectie*. Amsterdam: Boom.

Krabbé, J. (2007). *100 Zelfportretten*. Zwolle: Waanders Uitgevers.

Kukla, A. (2007). *Mental Traps: Stupid Things That Sane People Do to Mess Up Their Minds*. New York: McGraw-Hill.

Lassnig, M. (2019). *Ways of Being* (1st-Edel ed.; et al. Borman von, Beatrice, Ed.). Zwolle: W Books.

Lijster, T. (2020). *De grote vlucht inwaarts* (4^e druk). Amsterdam: De Bezige Bij.

Luken, T. (2015). *De schaduw van reflectie*. [Online publicatie]. Opgevraagd op 13.02.2021 van https://www.academia.edu/35130548/De_Schaduw_Van_Reflectie

Lutters, J. (2020). *Art Based Learning, handboek creatief opleiden*. Bussum: Coutinho.

Stichting Beroepskwaliteit Leraren (2016). *De zeven competenties, wezenlijk aspecten van lerarenbekwaamheid*, geraadpleegd 14.06.2021 van <https://wij-leren.nl/SBL-competenties.php>

Overig

Getoonde afbeelding op voorblad is afkomstig uit eigen onderzoeksnotities (Van der Aart, E. 2021)